

Hüseyn Cavid – 140

Cavidin yaradıcılığı ümumbəşəri təfəkkürün məhsuludur, onun ideyaları, fəlsəfi bəşəri xarakter daşıyır. Cavid poeziyasının da, dramaturgiyasının da bədii-estetik səviyyəsi ümumbəşəri poetikanın əldə etdiyi nailiyyətlərlə ölçülür. Bütün bunlarla bərabər, Cavid yaradıcılığı məhz Azərbaycan ədəbiyyatının, geniş mənada isə Azərbaycan mədəniyyətinin milli faktıdır.

Cavidin yaradıcılıq miqyası, onun, hərəgah belə demək olarsa, istedadının diapazonu çox genişdir və buna görə də o, daim bədii, fəlsəfi və estetik axtarışlarda idi. Cavid bir tərəfdən həyatı eşqin, məhəbbətin, həyatı hiss-həyəcanların ucalığını, aliliyini qələmə alırdı. Məhz belə bir ucalığın, aliliyin təsiri nəticəsində

ədəbi hadisəni özüm üçün tam aydınlaşdırmaq məqsədi ilə cürbəcür məxəzlərə müraciət etdim və məlum oldu ki, "Ekatommiti" ilk dəfə rus dilinə 1957-ci ildə tərcümə edilərək nəşr olunub, türk dilinə isə, ümumiyyətlə, heç çevrilməyib. Və mənim üçün tamam aydın oldu ki, "Ana" ilə "Ekatommiti" novellası arasındakı bu sü-



Cavid humanizmi və Cavid intiqamı

Şeyx Sənan kimi mömin bir məxluq hətta donuz otarmağa belə hazır idi. Digər tərəfdən isə Cavid həzrət Peyğəmbərin yüksək əqidəli, müqəddəs şəxsiyyətini qələmə alırdı və onun qələmi belə bir mövzu nəhəngliyi müqabilində sənət baxımından özünü doğrulda bilirdi.

Bir tərəfdən Ömər Xəyyam fəlsəfəsinin ən dərin qatlarına vararaq, onun canlı, eyni zamanda, romantik ovqatlı surətini yaradırdı, digər tərəfdən isə, mən deyirdim ki, sərt bir realizmlə "Ana" pyesindəki Ananın iztirablarını, tərəddüdlərini, humanizmini yüksək bədii-estetik səviyyədə səhnəyə çıxarırdı.

Cavid humanizmi Cavid bəşəriyyətinin, olsun ki, ən mündərəcatlı göstəricisidir. Mən, vaxtilə Cavid dramaturgiyasını tədqiq edərkən gördüm ki, bu dramaturgiya ilə Avropa intibahı arasındakı doğrulq ilk növbədə humanizm ideyalarının bədii ifadəsindədir. Bu baxımdan "Ana" pyesində mövzuya yanaşmada müəllifin fəlsəfi-etik mövqeyi çox əlamətdardır və mən bu bərdə ayrıca məqalə də yazmışdım.

Məlumdur ki, Avropa intibahından sonrakı dövrün bir sıra böyük yazıçıların əsərlərinin süjet baxımından ilkin mənbəyi İntibahın meydana çıxardığı əsərlərə, xüsusən İntibah novellalarına gedib çıxır. Mən, "Ana"-nın məzmunu ilə Avropa intibahının böyük nümayəndələrindən olan Cambatista Ciraldi Çintionun "Ekatommiti"-sindəki novellalardan birinin (6-cı dekanın 6-cı novellası) məzmunu arasında qəribə bir oxşarlıqla rastlaşdım və mənim üçün bir daha məlum oldu ki, böyük dühaları böyük ideyalar, ilk növbədə isə böyük (və oxşar!) humanizm ideyaları birləşdirir.

"Ana" ilə Ciraldinin novellası arasında yalnız süjet oxşarlığı yox, pyesin qəhrəmanı Səlmanın və novellanın qəhrəmanı Livianın xarakter və düşüncələrindəki, onların sarsıntı və tərəddüdlərindəki, Səlmanın oğlu Qanpoladla Livianın oğlu Şipionenin taleələrindəki eynilik də o dərəcədə idi ki, 1982-ci ildə mən elə həmin məqalədə ehtimal edərək yazırdım: "Cavid bəlkə bu İntibah novellasını rus dilində oxuyub? Bəlkə həmin novella türk dilinə tərcümə olunub və Cavid Türkiyədə olarkən bu novella ilə tanış olub?".

Ancaq sonralar –1980-ci illərin axırlarında mən yaddan çıxara bilmədiyim bu maraqlı və qəribə



jet yaxınlığı, ayrı-ayrı məqamlarda isə eyniliyi bəşəri hisslərin, bəşəri düşüncələrin (və bəşəriyyət haqqındakı düşüncələrin!) heyretəməz şəkildə üst-üstə düşən ifadəsidir.

Cavid dramaturgiyasının surətlər qalereyası etnoqrafik təsvirlərin, mənşə və məişət koloritinin fəvqündədir, bu qalereya, ilk növbədə, insan xislətinin ən dərin qatlarındakı hiss-həyəcanların ifadəçisidir, bu surətlərin daxili aləmləri, ənənəvi ibarə ilə desək, mənfiliyindən, yaxud müsbətliyindən asılı olmayaraq heç vaxt birmənalı yox, mürəkkəb və ziddiyyətlidir, mənəvi tərəddüdlərlə doludur.

Cavid yaradıcılığı Cavid istedadı sayəsində insanı bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyəti ilə ehtiva etməyi bacarırdı və Cavid sənətinin bu cəhəti Böyük ədəbiyyat dediyimiz anlayışın çox mühüm tərkib hissəsidir. Azərbaycan ədəbiyyatında Cavid qədər ciddi, onun qədər şakadan, yumordan, adicə zarafatdan belə uzaq bir söz sahibi tapmaq çətindir. Yəqin elə buna görə də Azərbaycan teatrında romantik-fəlsəfi estetik məktəbin yaranması bilavasitə onun dramaturgiyası ilə bağlıdır.

Hələ öz sağlığında – ötən əsrin 20–30-cu illərində Hüseyn Cavidin əsərləri Azərbaycan teatrının və ümumiyyətlə, Azərbaycan mədəniyyətinin Abbas Mirzə Şərifzadə və Ülvü Rəcəb, Mərziyə Davudova və Yeva Olenskaya, Mirzəağa Əliyev və Sidqi Rühulla, Kazım Ziya və Ağasadiq Gəraybəyli, İsmayıl Hidayətzadə və Rza Təhmasib və bir çox digər böyük nümayəndələrinin bir sənətkar kimi formalaşmasında, onların iste-

dadlarının açılmasında çox ciddi rol oynamışdır. Aktyorlar Cavid yaradıcılığını sidq-ürəkdən sevdilər. Bu yaradıcılıq onlar üçün bir məktəb idi və onların hamısı bu məktəbdə təhsil almağa, bu məktəbdə özlərini ifadə etməyə can atırdılar.

Mən bu yaxınlarda teatr tariximizin çox maraqlı və Cavid yaradıcılığı ilə bağlı əlamətdar bir faktına təsadüf etdim: düz 83 il bundan əvvəl, 1924-cü ildə yalnız bir tamaşada – o zamankı Türk Dövlət Teatrosunun "İblis" tamaşasında unikal bir hadisə baş verir: tamaşanın birinci pərdəsində İblis rolunu Rza Təhmasib ifa edir, ikinci pərdədə bu rol Kazım Ziya, üçüncü pərdədə İsmayıl Hidayətzadə, nəhayət, dördüncü pərdədə Abbas Mirzə Şərifzadə ifa edir.

Mən "unikal" sözünü işlətdim və elə bilirəm ki, bu hadisə - bir tamaşada eyni rol dörd böyük sənətkarın ifası yalnız Azərbaycan teatr tarixində yox, ümumiyyətlə, dünya teatr tarixində, həqiqətən, unikal hadisələrdən biridir.

Cavid o nadir və xoşbəxt sənətkarlardan idi ki, onun şəxsiyyəti də işıqlı bir varlığın xalqın yaddaşına hopmuş obrazına çevrilmişdir. Cavid xoşbəxt sənətkardır. Cavid həm də xoşbəxt şəxsiyyətdir. Olsun ki, Cavidin, onun ailəsinin taleyi müqabilində bu fikir – şəxsiyyətin xoşbəxtliyi fikri paradoks kimi səslənsin, ancaq güman edirəm ki, heç bir real həyat müsibətlərinə, məşəqqətlərinə, real həyat faciələrinə baxmayaraq, hərəgah şəxsiyyət xalqın yaddaşında humanist, təmiz, pak bir obraz – Cavid Əfəndi obrazı kimi yaşayarsa, deməli, o xoşbəxt şəxsiyyətdir.

Cavidin İblisə verdiyi məşhur xarakteristika belə idi:

İblis nədir? Cümlə xəyanətlərə bais!

Ya hər kəsə xain olan insan nədir? İblis!

Və yaşadığı dövrün hakim ideologiyası – Sistem Cavidin öz şəxsi taleyini də belə bir İblis müdaxiləsinə düşür etdi. Bu İblis konkret olaraq 30-cu illərin real sumbatovları-topuridzələri-markaryanları-qriqoryanları deyildi. Heç Nikolay Yevov, hətta konkret olaraq İosif Stalin də deyildi. İblis onların yaratdığı, dünyaya gətirdiyi Sistem idi və həmin müdhiş Sistem "xain olan insanların" əli ilə sənətkarı Sibir çöllərinə apardı və orada məhv etdi.

Burada təəccüblü bir şey yox idi: İstanbul Universitetində təhsil almış, əsərlərində Anadolu ləhcəsinə

üstünlük vermiş, Kazım Qarabəkir paşa kimi qatı anti-sovet məfkurəli bir hərbi xadimlə dostluq etmiş, adı Mustafa Kamal Atatürkün sevimli şairlərinin sırasında olan bir qələm sahibini Sistem nə etməli idi? Əlbəttə, məhv etməli idi. Sistem onu məhv etdi, ancaq bu sənətkara heç vaxt qalib gələ bilmədi. Qalib Cavid və Cavid sənəti oldu.

Mən 25 il bundan əvvəl – 1982-ci ilin həmin unudulmaz 26 oktyabr gününü xatırlayıram. Həmin günü ki, Heydər Əliyevin böyük vətəndaş cəsarəti və bacarığı sayəsində SSRİ tarixində misli görünməmiş bir hadisə baş verdi: Hüseyn Cavid cismən doğma Azərbaycana qayıtdı və noyabrın 3-də doğma Naxçıvan torpağına tapşırıldı.

Bu hadisə Azərbaycanda xalqın milli məniyyətinin dirçəlişində son dərəcə böyük rol oynadı və məhz bununla da Hüseyn Cavid nəinki Sistemə qalib gəldi, elə bil ki, o, Sistemdən özünün və mənsub olduğu xalqın vətəndaş intiqamını aldı. Olsun ki, mənim işlədiyim bu "intiqam" anlayışı ilə yuxarıda dediyim "Cavid humanizmi" anlayışı arasında bir uyğunsuzluq nüansı var. Bu, ilk baxışdan belə görünə bilər, əslində isə daha dərinə düşsək, həmin "intiqam" elə həmin humanizmin ifadəsi idi.

1937-ci illə 1953–54-cü illər arasında Sistem Cavid yaradıcılığını qadağan etdi, Cavid haqqında olmanın təhqirlərini, böhtanlarını, iftirlərini mətbuat səhifələrinin, dərsliklərin, tədqiqatların əsas mövzularından birinə çevirdi, cidd-cəhdlə Cavid "ifşa" edərək, özlərinə karyera qazananlar üçün (İblis yardımçıları üçün!) münbit zəmin yaratdı. Ancaq burada da amansız bir məğlubiyyətə uğradı: cəmi 16–17 ildən sonra Cavid yaradıcılığı yeni bir ehtirasla, şövlə, inamla və son dərəcə təbii surətdə xalqın mədəniyyətində Sistemə unudurmaq istədiyi, ancaq unudura bilmədiyi yerinə qayıtdı.

Nəhayət, bir əlamətdar cəhəti də qeyd etmək istəyirəm. Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatının, ictimai fikrinin o böyük nümayəndələrindən biridir ki, Azərbaycan müstəqilliyinin iti addımları ilə həmahəng olaraq irəliyə gedir, milləti gələcəyin daha böyük inkişafına, daha böyük uğurlarına, daha böyük qələbələrinə aparır.